

Macháček, Jiří

Keramika středodunajské kulturní tradice : příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1995, vol. 44, iss. E40, pp. [61]-67

ISBN 80-210-1411-3

ISSN 0231-7915

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109998>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIŘÍ MACHÁČEK
Brno

KERAMIKA STŘEDODUNAJSKÉ KULTURNÍ TRADICE. PŘÍSPĚVEK K DISKUSI O TERMINOLOGII RANÉHO STŘEDOVĚKU

(Práce vznikla s podporou grantu reg.č. 404/94/0410 Grantové agentury ČR)

Jedna z velmi důležitých, avšak málo probádaných oblastí našeho slovanského dávnověku souvisí s dobou spojující časně slovanské a středohradištní období. Na význam této epochy (v Čechách a na Moravě označované jako doba starohradištní, na Slovensku jako období avarského kaganátu) a zároveň nespokojivý stav poznání její hmotné náplně upozorňují mnozí badatelé (např. BUBENÍK 1990, 345, PARCZEWSKI 1988, 6–7, ZÁBOJNÍK 1988, 403, 405). Podle probíhající diskuse (např. STAŇA 1994, 16–17, BUBENÍK — FROLÍK 1995, BUBENÍK 1995) lze soudit, že k palčivým a prozatím nepříliš šťastně řešeným problémům zmíněného období patří i terminologie keramiky. Okruhem otázek souvisejících s tímto tématem jsem se zabýval v magisterské práci, která vznikala pod vedením prof. Bořivoje Dostála. Jeho památce jsou následující řádky věnovány.

V souvislosti s nádobami charakteristickými pro starohradištní období jsme se nejčastěji setkávali s pojmem podunajský typ¹ (EISNER 1952, 248–278), příp. klučovský horizont (Čechy), typ Rüssen (německé Polabí a Posálí) atd. V poslední době se mnozí archeologové vyjmenovaným termínům vyhýbají a volí raději velmi obecné označení související s technologií výroby jako např. zdobená a obtáčená keramika, scheiben gedrehte Gefäße, nachgedrehte Keramik.

Pokusme se na následujících řádcích zhodnotit, do jaké míry jsou uvedené termíny výstižné, příp. zda by nebylo možné nalézt pojmenování vhodnější.

¹ Termínem „podunajský typ“ byly označovány nejen památky pocházející z Podunají, ale i nálezy z oblastí od Dunaje více či méně vzdálených – např. Morava, Čechy, východní Německo.

„Podunajský typ“ zavedený J. Eisnerem (1952) je v současnosti podrobován oprávněné kritice (např. STAŇA 1994, 16–17). Otázky spojené s diskusí o tomto pojmu lze rozdělit na dvě části:

- 1) Splňuje skupina nálezů označovaná jako „podunajský typ“ obecnou definici typu [„typ...souhrn jedinců n. věcí se stejnými základními charakteristickými vlastnostmi“ (KLIMEŠ 1994, 814)] ?
- 2) Je správné geografické vymezení obsažené v tomto názvu?

Na základě svých poznatků se domnívám, že používaný termín je problematický v obou bodech:

Ad 1) Podle morfologických analýz, které jsem provedl na rozsáhlém souboru hrobové keramiky (1103 jedinců) ze Slovenska, Moravy a Rakouska se ukázalo, že keramika zahrnovaná po pojem „podunajský typ“ je silně rozrůzněná jak geograficky tak i chronologicky (MACHÁČEK 1994, 115–148). Výrazná nesourodost celé skupiny se projevuje nejen ve tvarové škále nádob, ale i v jiných znacích (např. kvalita výpalu či technologie výroby) a to i v rámci jedné lokality (př. Želovce) (MACHÁČEK 1994, 142–148).

Zjištěná heterogenita neumožňuje, dle mého soudu, pro diskutovanou skupinu keramiky použít termínu typ. Tímto konstatováním však nechci popřít existenci určité jednoty slovanské keramiky 7. a 8. stol. ve střední Evropě, o které se ještě zmíním.

Ad 2) Keramika „podunajského typu“ se v oblasti, kterou bychom mohli z geografického hlediska za Podunají považovat, vyskytuje pouze z části. Na straně jedné se objevuje v krajích značně vzdálených [např. východní Německo (VOGT 1973) či jižní Polsko (PARCZEWSKI 1982, 120–121)], na straně druhé absentuje na horním a na dolním toku Dunaje².

Potřebu opustit nepřilíš výstižný termín „podunajský typ“ cítí patrně i mnozí další badatelé, kteří jej nahrazují pojmem obtáčená, příp. zdobená a obtáčená keramika. Tento trend je v poslední době patrný jak v naší (např. BUBENÍK 1995), tak i slovenské (např. ZÁBOJNÍK 1988, FUSEK 1991), polské (např. PARCZEWSKI 1993) či rakouské (např. DAIM 1994) literatuře. Domnívám se však, že ani novější označení nebylo zvoleno příliš vhodně. S jeho pomocí je sice možno ohraničit dotyčné památky vzhledem ke starší v ruce lepené keramice, nikoliv však již směrem ke keramice mladší — středohradištní, při jejíž výrobě je obtáčení na různém stupni dokonalosti³ hlavním technologickým postupem. Samotný pojem „obtáčení“ je navíc z obsahového hlediska příliš široký a bez bližší specifikace pro označení určité skupiny památek nevhodný⁴.

² Do prostoru dolního Podunají zasahuje keramika, kterou bychom mohli označit jako tzv. „podunajský typ“, jen velmi výjimečně a působí zde cizorodým dojmem – např. ostrov Banului (COMȘA 1973, 219).

³ Dokonalost obtáčení souvisí s různými výrobními okruhy, rozdílnou formou organizace výroby, odlišnou zručností jednotlivých hrnčírů atd. (TOMKOVÁ 1993, 122–123).

⁴ Variabilitu obtáčení lze spatřovat hlavně v různé velikosti plochy, na které bylo aplikováno

Po zhodnocení současného stavu se pokusme odpovědět na otázku, zda lze vůbec nalézt výstižné pojmenování pro keramiku dříve označovanou jako „podunajský typ“, resp. jaké by ono označení mělo být.

I když jsem již výše poukázal na nesourodost celé diskutované skupiny nálezu, nemůžeme přehlédnout určitou jednotu slovanské keramiky, jež se v 7. a 8. stol. vytvořila na území ohraničeném na západě horním Mohanem a středním Labem, na severu povodím horní Odry a horní Vislou, na východě obloukem Karpat a na jihu karpatskou kotlinou. Její svébytnost lze nejlépe vyjádřit tzv. negativní definice, tj. identifikací vzhledem ke keramice jiného charakteru a původu ze sousedních oblastí:

- francké, alamanské a bavorské v jihovýchodním Německu
- durinské a slovanské typu Ůtz a Menkendorf ve středním Polabí a Posálí
- typu Tornow v horním Poodří
- typu Sukow-Szeligy- Zimno, resp. Menkendorf ve středním Povislí
- typu Luka Rajkoveckaja za vnějším obloukem Karpat
- slovanské keramice dolnodunajské

Srovnáme-li keramiku z výše vymezeného území s vyjmenovanými skupinami, zjistíme, že se od nich neodlišuje pouze formou, výzdobou či technologií, ale též původem a dynamikou vývoje (MACHÁČEK 1994, 75–87, zde i literatura). Právě to považuji za nejdůležitější pro specifikaci diskutované skupiny páteř, jak se na následujících řádcích pokusím ukázat.

Obecnými tendencemi vývoje slovanské keramiky se u nás zabýval J. Šolle (1979). Vyčlenil tři základní stupně, jejichž opodstatněnost byla potvrzena i naším pozorováním:

1. společná základna ve starší době hradištní
2. diferenciacie regionálních okruhů ve střední době hradištní
3. období civilizační nivelizace v mladší až pozdní době hradištní.

Přijmeme-li navržené dělení, kardinální se stává otázka, jak v našem regionu povstala ona jednotu starší doby hradištní, na jejímž základě můžeme dotyčnou keramiku oddělit od produkce z okolních oblastí (viz výše). Podle nových a nejnovějších (především rakouských) výzkumů se zdá, že rozhodujícím činitelem byla starší výrobní tradice, která v období civilizačního úpadku antického světa metamorfózovala do specifických (regionalizovaných) podob (pro oblast východního Pňálpí např. CIGLENEČKI 1984), s nimiž se Slované (ale i jiné etnické skupiny) po svém příchodu do nových sídlech seznámili⁵. Existovalo tak

(MAJ 1990, Rys. 5) a jeho efektivitě („slabě formující“ – „silně formující“) – (např. PARCZEWSKI 1982, 60). Tyto technologické rozdíly nemají význam pouze formálně popisný, ale hrají důležitou roli i v dataci keramiky.

⁵ Samotná idea akulturace Slovanů římským světem je již velmi stará (např. NIEDERLE 1891, 102), nebyl však znám její konkrétní mechanismus. Souviselo to s nedostatečným poznáním pozdně antické hmotné kultury (srovnej např. FINGERLIN – GARBSCH – WERNER 1968).

několik ohnisek šíření pokročilé technologie (např. FUSEK 1994, 98), které zásadním způsobem ovlivnily vznik velkých, navzájem odlišných komplexů raně středověké slovanské keramiky (např. LECIEJEWICZ 1989, 54–55).

Nejpregnantnější doklady přežívání antické kulturní tradice a vlivu jejich nositelů na nově příchozí skupiny pocházejí z pozdně antických výšinných poloh v Rakousku, Slovinsku, příp. Itálii. Románské obyvatelstvo zde produkovalo svoji keramiku (která je v konečné fázi svého vývoje zhrublá, pouze obtáčena a v mnohých znacích blízká slovanské keramice 7. a 8. stol.) až do konce 6. stol. (možná i o něco déle) (např. CIGLENEČKI 1984, STEINKLAUBER 1990, GLASER 1992), kdy patrně došlo k jejich (archeologicky identifikovatelným) kontaktům s výrobci keramiky pražského typu, kteří postupně obsazovali východoalpské oblasti (např. Hemmarberg – ústní sdělení F. Glaser, H. Rodriguez, S. Schretter).

Příklady pozdně antické keramické produkce úpadkového charakteru z 6./7. stol. však neznáme pouze z východního Pířalpi, ale i z lokalit užšího středního Podunají — např. Sommerein v Dolním Rakousku (FRIESINGER 1976, 280, 282, 287–288, Abb. 4–6, FRIESINGER – KERCHLER 1981, 258–261, Abb. 28, 57), Keszthely – Fenékpuszta v Mařarsku (MÜLLER 1979, 1992). Styk nejstarších Slovanů s tímto prostředím dokládají např. nálezy ze Slovenska (Nitra – Mikov dvor) (FUSEK 1991, 308).

K ovlivnění Slovanů starší kulturní tradicí středního Podunají nedocházelo jen přímým kontaktem s románský prostředím, ale patrně i jinak. Náznamy takového procesu pocházejí např. z pozdně merovejského řadového pohřebiště v Kleinlangheimu v Bavorsku, na kterém se objevují sekundární žárové hroby interpretované jako slovanské (LOSERT 1993a, 83–84). Ojedinelá keramika (PESCHECK 1975), která v nich byla nalezena, je zastoupena na jedné straně tvarem podobným pražskému typu, na straně druhé formou známou z germánského prostředí (Knickwandgefäß), zdobenou však vlnicí, za jejíž předobraz bývá obecně považován hrnec tradice antické.

Zdá se tedy, že při genezi významné části západoslovanské keramiky sehrálo důležitou roli širší kulturní podloží bývalých středodunajských provincií (cf. FUSEK 1994, 98–99), které v počátku ovlivnilo i dynamiku celého vývoje.

Pozornému čtenáři jistě neušlo, že v předchozím textu zazněly určité rozpory. Na jedné straně zde byla konstatována heterogenita keramiky dříve označované jako „podunajský typ“, na straně druhé její svébytnost a odlišnost od produkce z jiných oblastí. Tento zdánlivý nesoulad se podařilo osvětlit analýzou nejstarší obtáčené a zdobené keramiky (MACHÁČEK 1994, 104–148, 181). Ukázalo se, že technologicky pokročilé prvky středodunajské kulturní tradice byly aplikovány na různorodou substrátní keramiku, tj. původní keramiku lidu, který se na počátku raného středověku rozšířil ve střední Evropě. Skupina památek, která byla výsledkem zmíněného procesu, se proto vyznačuje heterogenitou (důsledek

rozdílů v substrátní keramice např. pražského a potiského typu), ale zároveň i svébytností a odlišností od památek z okolních regionů (vliv společné kulturní tradice středodunajských provincií).

Tento stav nemá dlouhého trvání. V průběhu 8. stol. u nás dochází k postupné regionalizaci slovanské hrnčířské výroby [viz Šolleho (1979) 2. stupeň] související se změnou výrobních vztahů a přechodem od podomácké k řemeslné produkci. Genezi středohradištní keramiky již nelze vyvozovat ze společné středodunajské tradice, ale z místního různě modifikovaného a rozvinutého podloží (MACHÁČEK 1994, 184–185).

Chceme-li pojmenovat určitou skupinu památek, hledáme vždy to, co je všem jedincům, které do ní zahrnujeme společné a co by je mohlo nejlépe charakterizovat a důsledně odlišit od památek časově či geograficky blízkých. Z tohoto hlediska se jeví jako nejvhodnější označit diskutované nálezy termínem „keramika středodunajské kulturní tradice“.

LITERATURA

- BUBENÍK, J. 1990: K současnému stavu archeologie raného středověku v Čechách, AR XLII, 343–352.
- BUBENÍK, J. 1996: Poznámky k terminologii keramiky staršího úseku (6.–8. stol.) našeho raného středověku, SPFFBU E 40, (v tisku).
- BUBENÍK, J. – FROLÍK, J. 1995: Shrnutí diskuse o terminologii základních keramických pojmů – Zusammenfassung der Diskussion zur gemeinsamen Terminologie der grundlegenden keramischen Begriffe, In: Internationale Tagungen in Mikulčice Bd. II, (v tisku).
- CIGLENEČKI, S. 1984: Die Keramik des 4.–6. Jahrhunderts von Gradec, Tinje und Korinjsji hrib, Slowenien, Arch A, 68, 313–328.
- COMŠA, M. 1973: Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.–7. Jahrhundert, ZfA 7, 197–228.
- DAIM, F. 1994: Zur nachgedrehten Keramik aus dem awarischen Gräberfeld von Mödling – An der Goldenen Stiege. In: Staňa, Č. (Hrsg.): Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice Bd. I, Brno, 29–52.
- EISNER, J. 1952: Devínská Nová Ves, slovanské pohřebiště. Bratislava.
- FINGERLIN, G. – GARBSCH, J. – WERNER, J. 1968: Die Ausgrabungen im langobardischen Kastell Ibligo – Invillino (Friaul). Vorbericht über die Kampagnen 1962, 1963 und 1965, Germania 46, 73–110.
- FRIESINGER, H. 1976: Zur Frage der Kontinuität im südöstlichen Niederösterreich am Beispiel von Sommerein, p.B. Bruck a.d. Leitha, Arch.A. Beiheft 14, 272–291.
- FRIESINGER, H. – KERCHLER, H. 1981: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4. – 6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland, ArchA 65, 193–266.
- FUSEK, G. 1991: Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore, SIA XXXIX–2, 289–330.
- FUSEK, G. 1994: Slovensko vo včasnoslovanskom období. Nitra.
- GLASER, F. 1992: Teurnia: Römerstadt und Bischofssitz. Klagenfurt.
- KLIMEŠ, L. 1994: Slovník cizích slov. Praha.
- LECIEJEWICZ, L. 1989: Slowianie zachodni. Wrocław.
- LOSERT, H. 1993a: Die früh- bis hochmittelalterliche Keramik in Oberfranken, Bd. 1, 2, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 8, Köln.

- LOSERT, H. 1993b: Die slawische Besiedlung Nordostbayerns aus archäologischer Sicht, Vorträge 11. Niederbayerischer Archäologentag, Deggendorf, 207–270.
- MACHÁČEK, J. 1994: Podunajský typ aneb keramika středodunajské kulturní tradice. Brno. rkp (diplomová práce).
- MAJ, U. 1990: Stradów, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnosredniowieczna. Kraków.
- MÜLLER, R. 1979: A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971 – ben (ásatási jelentés), A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14, 123–156.
- MÜLLER, R. 1992: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Daim, F. (Hrsg.): Awarenforschungen, Band 1, ArchA Monographien Band 1, 251–307.
- NIEDERLE, L. 1891: Příspěvek k ocenění vlnovky na našich nádobách, Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého 20, 101–103.
- PARCZEWSKI, M. 1982: Plaskowyz Glubczycki we wczesnym sredniowieczu, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego DCXV, Prace archeologiczne, zeszyt 31.
- PARCZEWSKI, M. 1988: Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych, Polska akademia nauk – oddział w Krakowie. Prace komisji archeologicznej Nr. 27, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Łódź.
- PARCZEWSKI, M. 1993: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Wien.
- PESCHECK, CH. 1975: Germanische Gräberfelder in Kleinlangheim, Ldkr. Kitzingen. In: Ausgrabungen in Deutschland, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 1, Teil II, Mainz, 211–233.
- STAŇA, Č. 1994: Zur Erforschung der westslawischen Keramik. In: Staňa, Č. (Hrsg.): Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice Bd. 1, Brno, 13–17.
- STEINKLAUBER, U. 1990: Der Duel und seine Kleinfunde, Carinthia I (100./180. Jahrgang), 109–136.
- ŠOLLE, M. 1979: Pšovská keramika a její vztahy k hrnčířskému okruhu kouřimskému, AR XXXI, 498–529.
- TOMKOVÁ, K. 1993: Ke studiu raně středověké keramiky, AR XLV, 113–126.
- VOGT, H.J. 1973: Zur frühslawischen Besiedlung des Elbe-Saale-Gebietes. In: Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie Band II, Berlin, 395–404.
- ZÁBOJNÍK, J. 1988: On the problems of settlements of the Avar khaganate Period in Slovakia, AR XL, 401–437, 480.

KERAMIK DER MITTELDANUBISCHEN KULTURTRADITION. BEITRAG ZUR DISKUSSION ÜBER DIE TERMINOLOGIE DES FRÜHMITTELALTERS

Die Arbeit befaßt sich mit der Terminologie der slawischen Keramik des 7. und 8. Jahrhunderts. Kritisch behandelt der Autor vor allem den Begriff „Donautypus“. Das Gebiet der Ausdehnung der Keramik des sog. „Donautypus“ deckt sich nämlich nicht mit dem Gebiet, das wir vom geographischen Standpunkt aus als „Donaugebiet“ bezeichnen können. Diese Keramik taucht in fernliegenden Gebieten auf (z. B. Ostdeutschland, Südpolen) und fehlt an der oberen und unteren Donau. Es zeigt sich weiter aufgrund der Ergebnisse der morphologischen Analysen des umfangreichen keramischen Komplexes aus der Slowakei, aus Mähren und Österreich, daß die unter diesen Begriff einbezogene Keramik stark differenziert ist, und zwar sowohl geographisch als auch chronologisch (MACHÁČEK 1994, 115–148). Bezugnehmend auf die festgestellte Heterogenität kann man für die diskutierte Gruppe der Funde den Termin „Typus“ nicht verwenden.

Nicht sehr günstig ist für diese Gruppe auch der Termin nachgedrehte (event. nachgedrehte und verzierte) Keramik. Die nachgedrehte Ware ist typisch vor allem für jüngere Mittelburgwallzeit. Der Begriff der „nachgedrehte Keramik“ an und für sich ist sehr weit.

Trotz der festgestellten Heterogenität bildet die Keramik aus dem weiten Gebiet unter dem oberen Main, der mittleren Elbe, der oberen Oder und der Weichsel, den Karpaten und den Alpen eine

KERAMIKA STŘEDODUNAJSKÉ KULTURNÍ TRADICE. PŘÍSPĚVEK K DISKUSI O TERMINOLOGII RANÉHO STŘEDOVĚKU

bestimmte Einheit, die sich vor allem durch den Vergleich mit den Denkmälern der Nachbarregionen (sog. Negativdefinition) definieren läßt. Es zeigt sich, daß die Entwicklung der Keramik auf diesem Gebiet eine eigene Dynamik hat. Diese Entwicklung knüpft an antike Produktionstradition an, die an der Mitteldonau und in östlichen Voralpen durch die romanischen Töpfer min. bis in die 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts erhalten wurde. In dieser Zeit lernten auch die ältesten Slawen die technologischen Produktionsprozesse der spätantiken Keramik (z. B. Hemmaberg, Mikov dvor bei Nitra) kennen. Die fortgeschrittenen Elemente der Mitteldonaukulturtradition wurden auf die heterogene Substratskeramik appliziert, d. h. auf die ursprüngliche Keramik des Volkes, das sich am Anfang des Mittelalters in Mitteleuropa niedergesessen hat. Resultat dieses Prozesses ist einerseits heterogen (Konsequenz der Unterschiede in der Substratskeramik, z. B. des Prager und Theiß-Typus), andererseits ist der Schlußprodukt eigenartig und von den Nachbarregionen unterschiedlich (Einfluß der gemeinsamen Kulturtradition des Mitteldonaugebiets).

Wenn wir eine bestimmte Gruppe der Denkmäler benennen wollen, suchen wir immer danach, was allen Individuen (die wir in diese Gruppe einbeziehen) gemeinsam ist; und was sie am besten kennzeichnen könnte und was sie konsequent von den chronologisch oder geographisch nahen Denkmälern unterscheiden könnte. Aufgrund der durchgeführten Analysen scheint der Termin „Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition“ die beste Bezeichnung für die diskutierte Gruppe der Funde zu sein.

